

ANAFORA SAIDZKA Z VII WIEKU I JEJ RELACJA DO ANAFORY ŚWIĘTEGO BAZYLEGO WIELKIEGO

Opublikowana w 1960 roku pochodząca z Egiptu Anafora saidzka (koptyjska) z VII wieku stanowi ważne źródło do poznania historii powstania Anafory św. Bazylego Wielkiego¹, która jest odprawiana w Kościele prawosławnym dziesięć razy w roku². Publikacja Anafory saidzkiej pozwoliła na postawienie kilku hipotez odnoszących się do samej Anafory Bazylego Wielkiego, które należy jednak rozpatrywać na tle rozwoju liturgii w Bizancjum, a zwłaszcza w Konstantynopolu.

W IV wieku Konstantynopol stał się w Cesarstwie Rzymskim centrum życia państwowego i kościelnego. Od tego też czasu stolica zaczęła silnie oddziaływać na liturgię innych wschodnich patriarchatów, ale miał również miejsce proces odwrotny: liturgie wschodnie oddziaływały na liturgię Konstantynopola. Początkowo Konstantynopol był prawdopodobnie zależny w swej liturgii od zwyczajów Kapadocji.

W pierwszej połowie naszego stulecia Hieronymus Engberding dokonał krytycznej analizy dużej ilości manuskryptów dawnych anafor noszących imię Bazylego Wielkiego i wyróżnił dwie redakcje, aleksandryjską i kapadocko-bizantyjską (z wariantami ormiańskim i syryjskim). Anafora redakcji egipskiej nosi cechy anafory przednicejskiej, widoczne już w lakonicznej Anaforze Tradycji Apostolskiej: prefację stanowi krótka doksologia skierowana do Ojca, po *Sanctus* równie krótko zostaje

¹ Br, s. 321-337 = PE, s. 230-243 = WM, s. 129-139; Ren, 1, s. 63-71 = PE, s. 347-357 = WM, s. 237-242; PG, 31, kol. 1667-1672 = WM, s. 252-258.

² Liturgię Bazylego Wielkiego odprawia się w pięć niedziel Wielkiego Postu, w Wielki Czwartek, w Wielką Sobotę, w wigilię święta Narodzenia Chrystusa (24 XII), w dniu pamięci świętego (1 I) i w wigilię święta Objawienia Pańskiego (5 I).

przedstawiony dogmat Wcielenia, przechodzący poprzez krótką anamnezę w epiklezę i intercesję.

Koptyjska (aleksandryjska) i bizantyjska Anafora Bazylego Wielkiego reprezentują dwie różne duchowości i wykazują wspólne źródło pochodzenia. Również bardzo wyraźny jest w obu anaforach podział na teologię w prefacji i ekonomiczność w modlitwie *post-Sanctus*. Słowa ustanowienia i anamneza są w obu wersjach prawie identyczne. W wersji koptyjskiej występują liczne interwencje diakona i ludu, zwłaszcza w opisie ustanowienia, a poza tym anafora jest głośno odmawiana. Tekst bizantyjski jest bardziej rozwinięty i inspirowany przez Biblię, co nadaje mu swoisty koloryt teologiczny, nie występujący w redakcji koptyjskiej. Tekst epiklezy jest w obu redakcjach różny, w koptyjskiej bardziej prosty i archaiczny. Gesty kapłana i diakona w redakcji bizantyjskiej są symboliczne i mistyczne, podczas gdy u Koptów związane są z wymawianymi słowami (zwłaszcza w opisie ustanowienia). W tekście Anafory Bazylego Wielkiego obu redakcji można wyróżnić dwie wyraźne warstwy. Pierwsza, zawierająca prefację, *Sanctus* i modlitwę *post-Sanctus*, pełna jest reminiscencji biblijnych i ustawiona w perspektywie *Ap* 4-5 oraz psalmów dziękczynnych (*Ps* 134-135). W drugiej natomiast, zawierającej słowa ustanowienia, anamnezę i epiklezę, jest (z wyjątkiem opisu ustanowienia) znacznie mniej reminiscencji biblijnych (w intercesji Anafora Bazylego Wielkiego zwraca się ku rzeczywistości doczesnej). W procesie ewolucji historycznej Anafora Bazylego Wielkiego nabrała w Egipcie cech typowo koptyjskich³.

Z kolei B. Capelle po porównaniu Anafory Bazylego Wielkiego z traktatami *De Spiritu Sancto*, *Contra Eunomium*, wielkimi regułami, listami, pismami egzegetycznymi i homiliami, doszedł do wniosku, że opublikowana przez E. Renaudota koptyjska Liturgia Bazylego Wielkiego⁴ jest przednicejską Anaforą Kościoła Kapadocji. Jej nazwa – Liturgia Bazylego Wielkiego – wynika stąd, że w starożytności istniał zwyczaj

³ H. Engberding. *Das Eucharistische Hochgebet der Basileiosliturgie*. Münster, 1931; S. de Beaurecueil. „La Priere eucharistique dans la liturgie égyptienne de Saint Basile”. *Les Cahiers Coptes*, 3(1954), z. 6, s. 8-10.

⁴ Ren, 1, s. 57-89 = MW, s. 237-242; por.: B. Capelle. *Les Liturgies „basiliennes” et saint Basile*. [w:] J. Doresse & E. Lanne. *Un Témoin archaïque de la liturgie copte de s. Basile*. Louvain, 1960, s. 51-72.

nazywania anafory nie według pochodzenia terytorialnego, ale imieniem zwierzchnika Kościoła.

Liturgia Bazylego Wielkiego stwarza poważne problemy, gdyż wiadomo, że jest oryginalnym dziełem św. Bazylego Wielkiego, ale otwartą pozostaje kwestia relacji między formularzami greckim redakcji egipskiej i greckim redakcji bizantyjskiej. W 1960 roku J. Doresse i E. Lanne opublikowali fragmenty saidzkiej (koptyjskiej) wersji Anafory Bazylego Wielkiego (jej przekład poniżej), starszej niż zachowana wersja bizantyjska, gdyż pochodzącej z VII wieku. Wersja saidzka wymienia koptyjskiego arcybiskupa (patriarchę) Aleksandrii Beniamina I (ok. 590-662) i nieznanego bliżej biskupa Kolutosa (kopt. *Kolluthos pepiskopos*). Zachowany tekst został przepisany w końcu VIII lub na początku IX wieku. Cechami charakterystycznymi zachowanej anafory jest użycie koptyjskiego słowa *hal* (gr. δουλός) na określenie patriarchy, co przywołuje zwrot *cum famulo tuo* z kanonu rzymskiego oraz określenie patriarchy terminem „arcybiskup” (kopt. *parchiepiskopos*), co występuje także w *Euchologionie Białego Klasztoru*. Redakcja egipska Anafory Bazylego Wielkiego jest pięciokrotnie krótsza od tekstu rozwiniętego, a poza tym zawiera wyłącznie elementarne tezy doktrynalne, co skłania do przyjęcia hipotezy, że dla św. Bazylego kanwą stanowiła wcześniej zredagowana Anafora Kościoła Kapadocji. Redakcja egipska (grecka i koptyjska) powtarza pierwotną anaforę, podczas gdy tekst dłuższy w swej potrójnej redakcji (bizantyjska – ormiańska – syryjska) jest formą ostateczną. Grecka redakcja egipska (*Codex Paris gr 325* z XIV wieku) została opublikowana przez E. Renaudota (fragment *Caire 20* z XIV wieku opublikowała H. G. Evelyn-White), wersja koptyjska przez K. Labiba w 1902 roku (dotychczas nie opracowano katalogów rękopisów bohairskich), a wersja etiopska przez S. Eurinera. Wersja saidzka wydaje się być pierwotnym formularzem egipskim. Brakuje w niej jednak początku i dwie pierwsze zachowane linie (kopt. *ebol hitmpefsnof* – „przez krew Jego”) nie odpowiadają żadnemu znanemu tekstowi Anafory Bazylego Wielkiego. Pomimo opublikowania wersji saidzkiej i badań porównawczych przeprowadzonych przez H. Engberdinga problem autorstwa Liturgii Bazylego Wielkiego pozostał nierozwiązany⁵.

Zredagowana przez Bazylego Wielkiego Liturgia szybko została przyjęta w Armenii, Syrii i Bizancjum, przy czym wszędzie wnoszono w nią

uzupełnienia lokalnego charakteru, co później dało powód do wyróżnienia redakcji lokalnych⁶.

Potoczna opinia głosi, że Liturgia Bazylego Wielkiego, jeden z wielkich pomników klasycznego języka greckiego, wzięła swój początek z CA VIII⁷. Bazyl Wielki przerobił zwłaszcza anaforę, natomiast Grzegorz z Nazjanzu prawdopodobnie zaprowadził ją w Konstantynopolu. Tymczasem na Wschodzie Liturgia Bazylego Wielkiego walczyła o pierwszeństwo z Liturią Jakuba Apostoła, na przykład w Gruzji od XI wieku, gdzie Liturgia Bazylego Wielkiego pojawiła się w X wieku. Liturię Jakuba Apostoła celebrowano w Gruzji do synodu w Ruisi w 1103 roku, który poparł stanowisko Giorgi Mtacmideli, a tym samym odrzucił tradycję jerozolimską. Wątpliwości pojawiły się już w XI wieku, o czym świadczy odpowiedź udzielona przez Ekvtime Mtacmideli na pytanie Tevdore Sabacmideli:

- Co jest z Liturią Jakuba, czy jest ona prawdziwa, czy też nie?

- Liturgia Jakuba jest na pewno prawdziwa i znana jest w Kościele greckim, a także u nas... Wszyscy celebrują teraz Liturię Chryzostoma, a w poście Bazylego. Jeśli jednak ktoś chce, to może służyć Liturię Jakuba, Piotra, Chryzostoma lub Bazylego⁸.

Jest faktem, że św. Bazyl (329-379) poczynił ważne zmiany w liturgii, która odznaczała się w Kapadocji porządkiem i dyscypliną oraz zaprowadził całonocne czuwanie z antyfonalnym śpiewem psalmów⁹, jednak pomni-

⁵ Ren, I, s. 57-85; H. Evelyn-White, *The Monasteries of the Wadi'N Natrun. Part 1: New Coptic Texts from the Monastery of S. Macarius*. New York, 1926, s. 200; *Pidžom ente pieuchologion ethuab*. Kair, 1618, 1902², s. 312-436; S. Euringer. *Die Aethiopische Anaphora des Heiligen Basilius, nach vier Handschriften herausgegeben, übersetzt und mit Bemerkungen versehen*. Roma, 1934, s. 98; B. Capelle, *Les Liturgies „basiliennes” et saint Basile*. [w:] J. Doresse & E. Lanne. *Un Témoin archaïque de la liturgie copte de s. Basile*. s. 4-10, 45-74; H. Engberding. *Das Eucharistische Hochgebet des Basileios Liturgie*. s. LXXXVI, XIX-XXIII.

⁶ N. D. Uspienski. „Wizantijskaja liturgija”. *Bogosłowskije Trudy*, 21 (1980), s. 19; R. Bornert. *Les Commentaires byzantins de la Divine Liturgie du VIIe au XVe siècle*. Paris, 1966, s. 33-34.

⁷ F. Probst. *Liturgie des 4 Jahrhunderts und deren Reform*. Münster, 1893, s. 135.

⁸ K. Kekelidze. *Driewnie-gruzinskij archieratikon*. Tiflis, 1912, s. X-XI; G. Peradze. „Ein Dokument der mitteraltlichten Liturgiegeschichte Georgiens”. *Kyrios*, 1 (1936), s. 74-79.

⁹ Bazyl Wielki. *Lettre 297*. [w:] *Lettres de saint Basile*. Paris, 1961, II, s. 186.

kiem jego działalności jest Liturgia, która zachowała się w użyciu liturgicznym w dwóch wersjach: konstantynopolańskiej czyli bizantyjskiej (z wariantami syryjskim i ormiańskim) i aleksandryjskiej czyli egipskiej (z wariantami koptyjskim i etiopskim). Pewne rozbieżności rękopisów i przekładów w różnych wersjach Liturgii Bazylego Wielkiego wskazują, że będący w użyciu tekst nie jest pierwotnym, ale przeszedł w ciągu wieków drobne zmiany i uzupełnienia. Tekst redakcji egipskiej jest mniej rozwinięty niż redakcji bizantyjskiej, która zawiera interpolacje o charakterze teologicznym, a także początek modlitwy *post-Sanctus* zapożyczony z Anafory Jana Chryzostoma [„μετα τούτων (z tymi) ... και λεγομεν (i mówimy)”]]¹⁰.

W ciągu wieków Liturgia Bazylego Wielkiego została wyraźnie zeptchnięta na drugi plan, jednakże proskomidia i wstępne modlitwy aż do modlitwy za katechumenów przy końcu liturgii słowa są wspólne dla obu Liturgii, to znaczy Liturgii Bazylego Wielkiego i Liturgii Jana Chryzostoma. Natomiast modlitwy ofiarowania zawierają motywy wcześniejsze. Przeto jako materiał do analizy pozostaje sama anafora. I tu niespodzianka. Okazuje się, że wcześniejsza Anafora Bazylego Wielkiego ma układ bardziej logiczny i jest bardziej rozcłonkowana niż późniejsza anafora. Przede wszystkim zaznacza się różnica odnośnie do tego, co dopiero w VII wieku ustala się ostatecznie w teologii bizantyjskiej, a mianowicie rozróżnienia między teologią i ekonomią. W Anaforze Bazylego Wielkiego przed *Sanctus* jest umieszczona wyłącznie teologia, a po *Sanctus* ekonomia¹¹.

Ponieważ nikt nie jest w stanie wypowiedzieć całej chwały Boga, więc możemy słać Boga jedynie w Jego transcendencji, i to jest największa oryginalność Anafory Bazylego Wielkiego. Stąd modlitwa staje się hymnem trynitarnym, który jest rozumiany już nie w sposób apofatyczny lecz poprzez fakt, że w Chrystusie zostało nam dane „poznanie

¹⁰ H. Engberding. „Die Angleichung der byzantinischen Chrysostomusliturgie in die byzantinische Basiliosliturgie”. *Ostkirchliche Studien*, 13 (1964), s. 105-122; Tenże. *Das eucharistische Hochgebet der Basiliosliturgie*. s. 11; por. I. W. Popow. *Wasilij Wielikij, archijepiskop kiesarijskij, wsielenskij otiec i uczytel Cerkwi*. [w:] *Prawosławnaja bogosłowskaja enciklopedija*. Piotrograd, 1902, III, kol. 188-189.

¹¹ J. Klinger. *Pochodzenie Liturgii św. Jana Chryzostoma*. [w tegoż:] *O istocie Prawosławia. Wybór pism*. Warszawa, 1983, s. 131-137.

Twojej prawdy”. Być może w tym właśnie jest rys autentycznie bazyliański. Bóg przejawia się w liturgii jako niepoznawalne poznanie. Wiąże się z tym dążenie św. Bazylego do unikania w liturgii problemów spornych, przy równoczesnym pozytywnym wykładzie teologii trynitarniej i pneumatologii, co było wyraźną walką z arianizmem i innymi herezjami oraz wyrazem jego polityki religijnej mimo ogólnej tendencji do spekulacji teologicznych. Widoczne jest to także w skierowanym przeciwko pneumatomachom sformułowaniu „przez którego [Chrystusa] objawił się Duch Święty” (gr. παρ’ οὗ το πνεῦμα το ἅγιον ἐξέφωκεν)¹². Właśnie te tendencje najbardziej przemawiają za autorstwem Bazylego Wielkiego. Również zadziwiająca zbieżność wszystkich wersji tej Liturgii (z wyjątkiem etiopskiej¹³) wskazuje nie tylko na to, że pochodzi ona z jednego źródła, ale również na to, że jej autor był osobą tak szanowaną, iż nie pozwalało to na wprowadzanie do tej Liturgii poważniejszych zmian. Jeżeli natomiast chodzi o to, jaki tekst liturgiczny posłużył św. Bazylemu za wzór, to sądzę, że słuszna jest opinia upatrująca źródło Anafory Bazylego Wielkiego w przedniejskiej Anaforze Kościoła Kapadocji, związanej z tradycjami syryjskimi i egipskimi¹⁴.

Instruktywne jest tutaj porównanie Anafory Bazylego Wielkiego i eklezjologii trynitarniej św. Bazylego, co przeprowadził ojciec Boris Bobrinskoy, porównując bizantyjską Anaforę Bazylego Wielkiego zwłaszcza z traktatem *De Spiritu Sancto* i z listami. Pozwolę sobie przytoczyć za autorem jedynie trzy porównania:

¹² L. Ligier. *Célébration divine et anamnese dans la premiere partie de l'anaphore ou canon de la messe orientale*. [w:] *Eucharistie d'Orient et d'Occident*. Paris, 1970, II, s. 139-178; M. J. Lubatschewskij. „Das heiligen Basilus liturgischer Kampf gegen den Arianismus. Ein Beitrag zur Textgeschichte der Basilienliturgie”. *Zeitschrift für Katholische Theologie*, 66(1942), s. 20-38; B. Capelle. „La Procession du Saint-Esprit d’après la liturgie grecque de saint Basile”. *Orient Syrien*, 7 (1962), s. 75-76.

¹³ *The Liturgy of the Ethiopian Church*, Translated by the M. Daoud, Revised by B. M. Hazed. Addis Ababa, 1954, s. 156-172 = WM, s. 259-273.

¹⁴ Por. N. D. Uspienski. „Anafora”. *Bogosłowskiye Trudy*, 13 (1975), s. 87-92. Liturgia Bazylego Wielkiego jest celebrowana w wersji aleksandryjskiej przez Koptów (*Pidžom ente pieuchologion ethouab*. s. 312-436), natomiast inne anafory, pochodzenia greckiego i syryjskiego, zarzucono (por. *Le Grande Euchologe du monastere Blanc*. Éd. E. Lanne, Paris, 1958, s. 265-408) z wyjątkiem Anafory Grzegorza Teologa i aleksandryjskiej Anafory Marka Ewangelisty.

Prefacja Anafory Bazylego Wielkiego	Traktat <i>De Spiritu Sancto</i>
Zadatek przyszłego dziedzictwa	Zadatek przyszłego dziedzictwa (PG, 32, kol. 129C)
Początek wiecznych dóbr	Początek wiecznych dóbr (PG, 32, kol. 132B)
Moc życiodajna	Moc życiodajna (PG, 32, kol. 129D) ¹⁵ .

Frapujący jest także paralelizm w użyciu terminów chrystologicznych i pneumatologicznych, na przykład:

Syn	Duch Święty
który jest Obrazem Twojej dobroci	Zadatek przyszłego dziedzictwa
który ukazuje w sobie Ciebie, Ojca	Łaska przybrania za synów
Bóg prawdziwy	Duch Prawdy
Życie	Początek życia przyszłego
Uświęcenie	Źródło uświęcenia
Moc	Moc ożywiająca

Również inne użyte zwroty, jak „okazać” (gr. ἀναδείξαι), występują w 27 rozdziale traktatu *De Spiritu Sancto*. Ojciec B. Bobrinskoy zwrócił też uwagę na właściwy św. Bazylemu realizm liturgiczny, znaczenie wspólnoty-jedności (gr. κοινωνία) oraz ekonomię uświęcenia wiernych, co w połączeniu z eklezjologią intercesji (modlitwy wstawienniczej)¹⁶ pozwala przyjąć za pewnik, że autorem anafory jest sam Bazyl Wielki.

Rozpatrując problem autorstwa Anafory Bazylego Wielkiego należy wziąć pod uwagę następujące fakty:

1. Faust z Bizancjum (przełom IV i V wieku) w swojej *Historii Armenii* (księga 5, rozdział 28) cytuje fragment modlitwy *post-Sanctus* Anafory Bazylego Wielkiego, wiążąc ten cytat z okresem po śmierci patriar-

¹⁵ B. Bobrinskoy. *Liturgie et ecclésiologie trinitaire chez saint Basile*. [w:] *Eucharisties d'Orient et d'Occident*, II, s. 205. Cytaty według WM, s. 130-131.

¹⁶ *Tamże*, s. 206 i 215.

chy Nersesa (373 rok), najprawdopodobniej z 385 rokiem. Jednakże dzieło to jest kompilacją z drugiej połowy V wieku, a fragment z Anafory Bazylego Wielkiego budzi wątpliwości jeśli chodzi o jego autentyczność i tłumaczenie francuskie go opuszcza (nota: *Nous avons supprimé cette invocation qui ne renferme rien d'historique*), podczas gdy angielskie zachowuje¹⁷.

2. Proklus (ok. 446 roku) wymienia Bazylego Wielkiego po Klemencie Rzymskim i Jakubie Apostole, a przed Janem Chryzostomem, jako autorów Liturgii. Przyjęcie tezy, że utwór Proklusa *De traditione Divinae Missae* powstał w VII wieku, nie podważa samego świadectwa tego traktatu. Autor uważał, że Bazyli Wielki, a następnie Jan Chryzostom skracali ten sam tekst Liturgii Jakuba Apostoła. W XX wieku H. Lietzmann i A. Baumstark uznali Liturgię CA VIII („klementyńską”) za źródło Liturgii Jakuba Apostoła i Liturgii Bazylego Wielkiego (P. Drews zwrócił uwagę na późniejsze teologumeny), co oznacza, że opowiadali się za ewolucją od tekstu krótkiego do rozwiniętego¹⁸.

3. Piotr Diakon (520 rok) stwierdza, że Liturgię Bazylego Wielkiego celebrowano na całym Wschodzie, cytując równocześnie fragment anafory: „Hinc etiam beatus Basilius Caesariensis episcopus, in oratione sacri altaris, quam paene universus frequentat Oriens, inter caetera: Bona (inquit), Domine, virtutem ac tutamentum: malos quaesumus bonos facito, bonos in bonitate conserva, omnia enim potes, et non est qui contradicat tibi; cum enim volueris salvas, et nullus resistit voluntati tuae”¹⁹.

4. Leoncjusz z Bizancjum (ok. 531) mówi o Liturgii Bazylego Wielkiego i Liturgii Apostołów, zarzucając Nestoriuszowi, że w ich miejsce

¹⁷ Dzieło Fausta z Bizancjum wydali w języku ormiańskim mechitaryści w Wenecji w 1832 roku (przekład francuski: *Bibliothèque Historique*. [w:] *Collection des Historiens anciens et modernes de l'Arménie*. Paris, 1847, I, s. 293; przekład angielski: *The Epic Histories Attributed to P'awstos Buzand*. Cambridge, Massachusetts, 1989, s. 208-209).

¹⁸ Proklus. *De traditione Divinae Missae*. PG, 65, kol. 849-852; H. Lietzmann. *Messe und Herrenmahl*. Bonn, 1926; A. Baumstark. *Liturgie comparée. Principes et méthodes pour l'étude historique des liturgies chrétiennes*. Chevetogne, 1953³, s. 58 i nss.; P. Drews. *Untersuchungen über die Sogenannte Klementische Liturgie im 8 Buche der Apostolischen Konstitutionen*. Tübingen, 1906, s. 11.

¹⁹ Piotr Diakon. *Epistola XVI*. PG, 65, kol. 449; Tenże. *De Incarnatione et Gratia*. PG, 62, kol. 90; por. G. A. Michell. „Firmilian and Eucharistic Consecration”. *The Journal of Theological Studies*, 5 (1954), s. 218; A. Raes. „L'Authenticité de la liturgie byzantine de saint Basile”. *Revue des Études Byzantines*, 16 (1958), s. 158.

wprowadził inną Liturgię, pełną błędów: „... aliam enim Missam effutivit praeter illam quae a Patribus tradita est Ecclesiis, neque reveritus illam apostolorum, nec illam magni Basilii in eodem spiritu conscriptam”²⁰.

5. Informacja zawarta w 32 kanonie Soboru *in Trullo* z VII wieku wspomina Liturgię Jakuba Apostoła i Liturgię Bazylego Wielkiego: „... według ciała brat Chrystusa, naszego Boga, Jakub, któremu jako pierwszemu została powierzona katedra Kościoła jerozolimskiego, i Bazyli, arcybiskup Kościoła w Cezarei, którego chwała obiegła cały świat, przekazując nam na piśmie ów pełen tajemnic święty obrządek nakazali, aby podczas Boskiej Liturgii święty kielich napełniać wodą i winem”²¹.

6. *Vita Sancti Basilii*, przypisywana Amfilochowi z Ikonium (ok. 340-ok. 396), podaje, że św. Bazyli ułożył pięć modlitw:

- a) modlitwę proskomidii po wielkim wejściu,
- b) anaforę,
- c) modlitwę przed *Ojcze nasz*,
- d) modlitwę skłonienia głów przed komunią,
- e) modlitwę poprzedzającą *Sancta sanctis*²².

7. Można także za M. Righettim w zwrocie *αγραφοι ευχων διαταξεις* w mowie pochwalnej Grzegorza Teologa ku czci Bazylego Wielkiego widzieć aluzję do Liturgii Bazylego Wielkiego²³.

Jakie jest przeto źródło pochodzenia Anafory Bazylego Wielkiego? A. Raes suponował w 1958 roku, że Bazyli Wielki jest autorem obu wersji anafory, co byłoby przypadkiem analogicznym do redakcji obu tekstów ascetycznych Bazylego. Louis Bouyer uznał zaś, że Bazyli Wielki, autor obu wersji, sam wprowadził w Egipcie krótszą anaforę podczas swojej wizyty w tej prowincji w 357 roku. Pozostaje jednak otwartą kwestią, czy tekst krótszy jest autorstwa Bazylego Wielkiego, czy też jest Anaforą

²⁰ Leoncjusz z Bizancjum. *Libri tres contra nestorianos et eutychianos*. PG, 86, kol. 1368; por. H. Lietzmann. *Messe und Herrenmahl*. s. 133; A. Baumstark. „Das eucharistische Hochgebet und die Literatur des nachexilischen Judentums”. *Theologie und Glaube*, 2 (1910), s. 353; Tenze. „Zur Urgeschichte der Chrysostomosliturgie”. *Tamże*, 5 (1913), s. 299-313.

²¹ *Kniga prawil*. Izdał G. Grabbe. Montreal, 1971, I, s. 137-138.

²² *Vita Sancti Basilii*. [w:] *Amphilochii Iconensis opera*. Parisiis, 1664, s. 175; Ren, I, s. XXXVII; por. K. Kern. *Jewcharistija*. Paris, 1947, s. 128-131; N. D. Uspienski. „Anafora”. s. 101.

²³ M. Righetti. *Manuale di storia liturgica*. Milano, 1950², I, s. 108.

Kościoła Kapadocji. Z konstatacji G. A. Michella, że Anafora Bazylego Wielkiego ma wiele wspólnego z Anaforą Jakuba Apostoła, do czego nawiązał W. E. Pitt, nie można wyprowadzić wniosku o zależności Anafory Bazylego Wielkiego od Anafory Jakuba Apostoła, gdyż pewne podobieństwa dają się zauważać we wszystkich anaforach rodziny syro-antiocheńskiej, a także widoczne są podobieństwa Anafory Bazylego Wielkiego do Anafory Dwunastu Apostołów, Anafory Teodora z Mopsuestii do Anafory Jakuba Apostoła (Anafora Teodora z Mopsuestii jest rozszerzoną wersją Anafory Dwunastu Apostołów) i Anafory Nestoriusza do Anafory Jana Chryzostoma (Anafora Nestoriusza jest również rozszerzoną wersją Anafory Dwunastu Apostołów). Liturgie te należą natomiast do dwóch różnych rodzin liturgicznych, syro-orientalnej i syro-antiocheńskiej. Nie można też wykluczyć różnorodnych wpływów ubocznych na tekst Anafory Bazylego Wielkiego, jak o tym świadczy historia ormiańskiej wersji tej Liturgii, podlegającej wpływom Anafory Atanazego Wielkiego oraz wpływom indywidualnym. Podobne wpływy widoczne są również w odniesieniu do wersji dłuższej, bizantyjskiej i syryjskiej²⁴. Można więc przyjąć, że pierwotny tekst Anafory Kościoła Kapadocji posłużył św. Bazylemu jako kanwa do opracowania własnej anafory, która zachowała się w kilku redakcjach (redakcja bizantyjska stała się podstawą wersji staro-słowiańskiej, arabskiej, syro-bizantyjskiej i ormiańsko-bizantyjskiej; od wersji syro-bizantyjskiej uzależniona jest redakcja gruzińska). Ponieważ nie dysponujemy żadnymi świadectwami, że w Konstantynopolu celebrowano jakąś inną Liturgię Bazylego Wielkiego niż celebrowana obecnie, można przyjąć, że grecki tekst anafory celebrowanej w Konstantynopolu jest oryginalnym tekstem Bazylego Wielkiego (uzupełnionym o początek modlitwy *post-Sanctus* i inne fragmenty zapożyczone z Anafory Jana Chryzostoma i o teologumeny), będącym w użyciu od końca IV wieku²⁵.

²⁴ A. Raes. „L'Authenticité de la Liturgie byzantine de saint Basile”. *Revue des Études Byzantines*, 16 (1958), s. 161; J. Gribomont. *Histoire de texte des Ascétiques de saint Basile*. Louvain, 1953, s. 325; G. A. Michell. „Firmilian and Eucharistic Consecration”. s. 215-220; W. E. Pitt, „The Origin of the Anaphora of the Liturgy of St. Basile”. *The Journal of Ecclesiastic History*, 12 (1961), s. 1-12; B. Botte. „L'Épiclese dans les liturgies syriennes orientales”. *Sacris Erudiri*, 6 (1954), s. 48-50; L. Bouyer. *Eucharistie. Théologie et spiritualité de la prière eucharistique*. Tournai, 1990, s. 281-294.

²⁵ Por. H. Paprocki. *Le Mystere de l'Eucharistie. Genese et interprétation de la liturgie eucharistique byzantine*. Paris, 1993, s. 80-88, 339-346, 455-470.

* * *

Tłumaczenie Anafory saidzkiej dokonane zostało z tekstu koptyjskiego (saidzkiego), opublikowanego przez J. Doresses'a i E. Lanne'a [*Un Témoin archaïque de la liturgie copte de s. Basile*. Louvain, 1960, s. 14-33 („Bibliothèque du Muséon”, 47)]. W nawiasach kwadratowych podano w transkrypcji słowa greckie, występujące w tekście saidzkim.

* * *

WYKAZ SKRÓTÓW

Br – F. E. Brightman. *Liturgies Eastern and Western, being the Text Original or Translated of the Principal Liturgies of the Church*. T. I: *Eastern Liturgies*. Oxford, 1896.

CA – *Les Constitution apostoliques*. Éd. M. Metzger. Paris, 1985-1987, I-III („Sources Chrétiennes”, 320, 329, 336).

PE – A. Hänggi & I. Pahl. *Prex Eucharistica. Textus e variis liturgiis antiquioribus selecti*. Fribourg, 1968 („Spicilegium Friburgense”, 12).

PG – *Patrologiae cursus completus. Series Graeca*. Accurante J.-P. Migne. Paris, 1857-1866, I-CLXI.

PL – *Patrologiae cursus completus. Series Latina*, Accurante J.-P. Migne. Paris, 1878-1890, I-CCXVII.

PO – *Patrologia Orientalis*. Éd. R. Graffin & F. Nau. Paris, od 1903.

Ren – E. Renaudot. *Liturgiarum Orientalium collectio*. Francofurti ad Moenum-Londinii, 1847², I-II.

SC – *Sources Chrétiennes*. Paris, od 1941.

WM – *Wieczerna Mistyczna. Anafory eucharystyczne chrześcijańskiego Wschodu*. Wybór, wstęp, przekład i przypisy H. Paprocki. Warszawa, 1988.

ANAFORA SAIDZKA

I^r

•2• –

– •15• –

- ¹ przez krew
Jego, i zstąpiwszy
do otchłani
przez krzyż [σταυρός]
⁵ powstał
z martwych
trzeciego dnia
i wstąpiwszy
na niebo
¹⁰ zasiadł
po prawicy
Ojca, wyznaczył [ορίζω]
dzień, w którym
będzie sądził [κρινω]
¹⁵ świat [οικουμένη]
w spra-

1-2: Por. *Dz* 20, 28; *Kol* 1, 20; *Hbr* 9, 12; *Ap* 12, 11. Pierwsze trzy słowa koptyjskie *ebol hitmpef snof* (retrowersja: δια του αιματος αυτου) nie występują w żadnym znanym tekście Anafory Bazylego Wielkiego. Można przypuszczać, że rękopis saidzki zawierał tekst całej Liturgii, brakuje w nim jednak początku (14 pierwszych stron) i końca.

2-16 i 1^r 1-3: Por. aleksandryjska Anafora Bazylego Wielkiego (Ren, 1, s. 65 = WM, s. 238).

5-11: Por. Nicejsko-konstantynopolitański *Symbol Wiary*.

12: *Hbr* 1, 3.

14: *Dz* 17, 31.

c –• 16• –

- ¹ wiedliwości [δικαιοσυνη] i
 odda każdemu
 według [κατα] jego uczynków.
 Pozostawił zaś [δε] nam
⁵ to wielkie
 misterium [μυστηριον]
 pobożności [ευσεβης].
 Postanowił bowiem [γαρ]
 wydać
¹⁰ samego siebie
 za życie świata [κοσμος],
 wziął chleb,
 pobłogosławił go,
 uświęcił go, połamał go,
¹⁵ dał go swoim świętym
 uczniom [μαθητης] i
 apostołom [αποστολος],
 mówiąc: Bierzcie

3: *Mt* 16, 27.

7: *1 Tm* 3, 16.

10: *Mt* 17, 22; *Ef* 5, 2.

11: *J* 6, 51.

12: Wzmianka *wziął chleb* bez wspomnienia o rękach występuje jedynie w Anaforze Tradycji Apostolskiej (*accipiens panem* w wersji łacińskiej; *accipiens ergo panem* w wersji etiopskiej; SC, 11bis, s. 50) i των αρτον ελαβεν we fragmencie *Coptica Lovaniensia* Nr 27 [*Muséon*, 53 (1940), s. 24]. Por. *1 Kor* 11, 23.

13: *Mt* 26, 26; *Mk* 14, 22.

18: *Mt* 26, 26.

–17•

- ¹ i jedzcie
z tego wszyscy:
To jest ciało [σῶμα]
moje, które jest wydane
⁵ za was wszystkich
i za wielu na
odpuszczenie grzechów
waszych. To czyńcie na moją
pamiętkę. Podobnie [ὁμοίως]
¹⁰ zaś [δὲ] i kielich
po wieczerzy,
zmieszał [κεράς]
w nim
wodę i wino,
¹⁵ pobłogosławił go i
uświęcił go, dzięki
czynił nad nim,

3: *Mt 26, 26.*

6: *Łk 22, 19.*

8: *Łk 22, 19.*

9: *1 Kor 11, 25.*

16: *Mt 26, 27; Mk 14, 23.*

• • 18 • •

- ¹ podał im znów,
mówiąc: Bierście
i pijcie
z tego wszyscy. To jest
- ⁵ krew moja, która
jest wylewana za
was i za wielu na
odpuszczenie grzechów
waszych. To czyńcie na moją
- ¹⁰ pamiątkę. Kiedykolwiek
bowiem [γαρ] będziecie spożywać
ten chleb i
pić ten kielich,
moją śmierć
- ¹⁵ głóście
aż przyjdę. My

3: *Mt* 26, 27.

6: *Łk* 22, 20; *Mk* 14, 24; *Mt* 26, 28.

9: *1 Kor* 11, 25; *Łk* 22, 20.

10-16: *1 Kor* 1, 26.

–19–

- ¹ zaś [δε] czyniąc pamięć
 świętych Jego
 cierpień i
 Jego powstania z
⁵ martwych [αναστασις] i
 Jego wstąpienia na
 niebo, i zasiadania
 po prawicy
 Ojca na tronie,
¹⁰ i Jego przyjscia do
 nas, chwalebnego i
 budzącego bojaźń,
 przedkładamy
 Tobie i
¹⁵ przed Tobą
 Twoje z

1-16 (i dalej): Por. anamnezę, epiklezę i doksologię końcową Anafory Tradycji Apostolskiej: *Memores igitur mortis et resurrectionis eius, offerimus tibi panem et calicem, gratias tibi agentes quia nos dignos habuisti adstare coram te et tibi ministrare. Et petimus ut mittas spiritum tuum sanctum in oblationem sanctae ecclesiae: in unum congregas des omnibus qui percipiunt sanctis in repletionem spiritus sancti ad confirmationem fidei in ueritate, ut te laudemus et glorificemus per puerum tuum Jesum Christum* (SC, 11bis, s. 52 = WM, s. 59-60) oraz CA VIII (Br, s. 20-21 = SC, 336, s. 198-200 = WM, s. 67).

3: *Jl* 2, 17; *I Krn* 29, 14.

13: Koptyjskie *szrpko ehrai* jest przekładem greckiego προεθηκαμεν.

III^v

- ¹ Twoich darów [δωρων],
którymi są ten chleb
i ten kielich [ποτηριον],
i błagamy Ciebie,
⁵ Boże nasz, my
grzeszni i
niegodni i
nędzni [ταλαιπωρος] i
czcimy Ciebie przez
¹⁰ łaskawość dobroci [αγαθωσυνη]
Twojej, aby Duch Twój
Święty zstąpił
na nas i na te
przedłożone dary [δωρων]
¹⁵ i uświęcił je
i okazał
świętym
świętych.
Nas wszystkich uczynić

1: Por. ekfonesis τα σα εκ των σων σοι προσφερομεν w bizantyjskiej Anaforze Bazylego Wielkiego (PE, s. 236 = WM, s. 134) i w bizantyjskiej Anaforze Jana Chryzostoma (PE, s. 226 = WM, s. 127) oraz τα σα εκ των σων δωρων σοι προσφεροντες w aleksandryjskiej Anaforze Bazylego Wielkiego (PE, s. 352 = WM, s. 239), aleksandryjskiej Anaforze Grzegorza Teologa (PE, s. 364 = WM, s. 246) i w Anaforze Marka Ewangelisty (PE, s. 114 = WM, s. 81).

4: Por. epiklezę przed słowami ustanowienia we fragmencie saidzkim *Coptica Lovaniensia* Nr 27 [*Muséon*, 53(1940), s. 22-24], w Anaforze Mateusza z *Euchologionu Białego Klasztoru* (PO, 28, s. 357-359) oraz aleksandryjskiej Anaforze Bazylego Wielkiego (Ren, 1, s. 67-68 = WM, s. 239-240).

¹⁰: 2 Tes 1, 11.

¹²: Dz 19, 6.

- ¹ godnymi uczestniczenia
 w Twoich świętościach
 na uświęcenie
 dusz [ψυχη] i ciał [σωμα],
⁵ abyśmy stali się
 jednym ciałem [σωμα]
 i jednym duchem [πνευμα],
 i odnaleźli
 częśćkę ze
¹⁰ wszystkimi świętymi, którzy
 od wieków spodobali się Tobie.
 Pamiętaj także,
 Panie, o Twoim jednym,
 katolickim [καθολικης], apos-
¹⁵ tolskim [αποστολικης]
 Kościele [εκκλησια] świętym;
 daj mu pokój [ειρηνη],

6: *Ef* 4, 4.

8-9: *Kol* 1, 12.

10: *Rdz* 48, 15; *Ps* 55, 13; 114, 9.

11: *I Klem* 52, 2.

12: Por. także prosty, w porównaniu ze znanymi anaforami, fragment intercesji w palimpseście koptyjskim z XI-XII wieku *Coptica Lovaniensia* Nr 29 [*Muséon*, 53 (1940), s. 27-29].

- ¹ który zbawiłeś
przez najdroższą
krew Chrystusa [χριστος],
i o wszystkich biskupach [επισκοπος]
- ⁵ ortodoksyjnych [ορθοδοξος],
którzy w nim są. Przede
wszystkim pamiętaj
o służbie Twoim
arcybiskupie [αρχιεπισκοπος] Be-
- ¹⁰ minie i o
współsłudze [συλλειτουργος]
jego w posługiwaniu
Kolutosie,
świętym biskupie [επισκοπος],
- ¹⁵ i o tych, którzy z
nimi w sposób prawy
głoszą słowo prawdy.
Daj [χαριζομαι] im
paść

1: *Dz* 20, 28.

2: *I P* 1, 19.

3: Por. *CA VII* 26, 4 (SC, 336, s. 56).

6-7: Por. zwrot εν πρωτοις μνησθητι κυριε w szeregu Liturgii, np. aleksandryjskiej Anaforze Bazylego Wielkiego (*Ren*, 1, s. 68 = *WM*, s. 240).

9-10: Tytuł „arcybiskup” w Aleksandrii pojawił się za czasów Cyryla Aleksandryjskiego (*Epistola XXIII*. PG, 77, kol. 132; *Epistola XXXV*. PG, 77, kol. 165). W epoce Beniamina I w Kościele koptyjskim wprowadzono tytuł „patriarcha”, por. aleksandryjska Anafora Bazylego Wielkiego (*Br*, s. 68 = *WM*, s. 240). Najpierw w Aleksandrii pojawił się tytuł „papież” (w III wieku), w IV wieku zaczęto używać tytułu „patriarcha”.

11: Tytuł συλλειτουργος pojawia się w pierwszej połowie IV wieku.

13: Biskup Kolutos nie jest bliżej znany.

16: *2 Tm* 2, 15.

- ¹ w Kościołach [εκκλησια] świętych
 Twoją ortodoksyjną [ορθοδοξος] owczarnię
 w pokoju [ειρηνη].
 O prezbiterach [πρεσβυτερος] i
⁵ wszystkich diakonach [διακονος],
 którzy posługują [υπερεσιας] i o
 wszystkich, którzy zachowują
 dziewictwo [παρθενια] i czystość,
 i o całym Twoim wiernym [πιστος]
¹⁰ ludzie [λαος] pamiętaj,
 Panie, i
 zmiłuj się nad nimi wszystkimi.
 Pamiętaj także, Panie,
 o tym miejscu [τοπος] i
¹⁵ o mieszkających na nim
 w wierze [πιστις]
 Boga.

17-18: Por. ορθοτομουντος τον λογον της σης αληθειας, np.
 w bizantyjskiej Anaforze Bazylego Wielkiego (PE, s. 240 = WM, s. 138)
 i w aleksandryjskiej Anaforze Bazylego Wielkiego (Ren, 1, s. 68 = WM,
 s. 240).

5-6: Por. CA VIII 43 (Br, s. 10 = SC, 336, s. 202 = WM, s. 68).

8: Por. CA VIII 44 (Br, s. 22 = SC, 336, s. 202 = WM, s. 68).

- ¹ Także o dobrych [ευκρασια]
wiatrach [αηρ], Panie,
pamiętaj, i o
owocach [καρπος] ziemi.
- ⁵ I o tych, którzy Tobie
te dary [δωρων]
przynieśli, i o tych,
za których je
przyniesiono pamiętaj,
- ¹⁰ Panie, i daj im
wszystkim zapłatę
w niebie. Ponieważ [επειδη]
zaś [δε] jest przykazaniem
Jednorodzonego [μονογενης]
- ¹⁵ Twego Syna, abyśmy

5-12: Por. μνησθητι z anafory greckich i *memento* z kanonu rzymskiego.

9: *Qui tibi offerunt hoc sacrificium laudis, pro se suisque omnibus* z kanonu rzymskiego (*Canon de la messe romaine*. Éd. B. Botte. Louvain, 1935, s. 32) oraz των τα δωρα ταυτα προσκομισαντων και υπερων και δι'ων και εφ'οις αυτα προσεκομισαν z bizantyjskiej Anafory Bazylego Wielkiego (PE, s. 238 = WM, s. 136) i aleksandryjskiej Anafory Bazylego Wielkiego (PE, s. 354 = WM, s. 241).

14: *J* 1, 18.

- ¹ czynili wspomnienie
Twoich świętych,
pamiętać zachciej [καταξιω] o
ojcach naszych,
- ⁵ którzy Tobie od wieku [αιων]
spodobali się: o patriarchach [πατριαρχεις],
prorokach [προφητης],
apostołach [αποστολος],
męczennikach [μαρτυρης],
- ¹⁰ wyznawcach [ομολογητης],
głosicielach,
ewangelistach [ευαγγελιστης],
i o wszystkich sprawiedliwych [δικαιος],
którzy spoczęli
- ¹⁵ w wierze [πιστις]. Przede wszystkim
zaś [δε] pamiętaj o Dziewicy [παρθενου]

2: *Hbr* 13, 7.

4: Por. *Rdz* 48, 15; *Ps* 55, 13; 114, 9; *1 Klem* 62, 2.

6: *Rdz* 1, 26-27; *Hbr* 11, 5.

8-12: Por. *W Kościele za ofiarę pierwszą po apostolskiej uchodzi ofiara męczenników, za drugą ofiara dziewic, a za trzecią ofiara wstrzemięźliwych* (Orygenes. *Komentarz do Listu św. Pawła do Rzymian* 9, 1. Przeł. S. Kalinkowski. Warszawa, 1994, II, s. 461); *CA VII* 41, 5. (SC, 336, s. 258).

13: *Hbr* 12, 23.

15-16: Por. *in primis gloriosae semper virginis Mariae genetricis Dei et Domini nostri Jesu Christi* z kanonu rzymskiego (*Canon de la messe romaine*, s. 34) oraz εξαιρετως της παναγιας, αχραντου, υπερευλογημενης, ενδοξου δεσποινης ημων Θεοτοκου και αειπαρθενου Μαριας z bizantyjskiej Anafory Bazylego Wielkiego (PE, s. 238 = WM, s. 128), bizantyjskiej Anafory Jana Chryzostoma (PE, s. 228 = WM, s. 135), Anafora Grzegorza Teologa (Ren, 1, s. 103 = WM, s. 250), Anafory Jakuba Apostoła (PE, s. 256 = WM, s. 1456), aleksandryjskiej Anafory Bazylego Wielkiego (Ren, 1, s. 70 = WM, s. 241) i innych.

- ¹ zawsze świętej
 i chwalebnej Marii
 Bogurodzicy
 i zmiłuj się nad nami
- ⁵ wszystkimi dla Jej
 modlitw i zbaw nas
 ze względu na święte imię
 Twoje, które wezwane jest
 nad nami. Podobnie [ομοίως]
- ¹⁰ pamiętaj o wszystkich,
 którzy w kapłaństwie
 zasnęli
 i o wszystkich
 ze stanu [ταγμα]
- ¹⁵ świeckiego [λαϊκος]; i daj im
 wszystkim odpoczynek na
 łonie Abrahama,

1-2: Por. Sobór Konstantynopolitański II (553 rok), anatemy na „Trzy Rozdziały”, kanon 6 (H. Denzinger. *Enchiridion symbolorum, definitionum et declarationum de rebus fidei et morum*. Barcinone-Friburgi Brisgoviae, 1960³¹, s. 101).

7-9: *Rdz* 48, 16; *Ps* 79, 19.

11: *I Klem* 43, 2.

14: *I Klem* 40, 5-41; 43, 2. W Anaforze Jana Chryzostoma por. ιερατικού ταγματος (Br, 1, s. 352 = PE, s. 228 = WM, s. 128).

16-17: Por. κολπους των αγίων πατέρων (Grzegorz z Nyssy. *Vita Macrinae*. PG, 46, kol. 984).

17: *Łk* 16, 23; por. *4 Mch* 13, 17; *Mt* 8, 11.

VII^r

- ¹ Izaaka i Jakuba,
w miejscu
ochłody nad wodami
odpoczynienia, w miejscu
⁵ skąd uciekają
ból serca,
smutek [λυπη] i
płacz.
Głóście [ειπατε τα]
¹⁰ *imiona* [ονοματα].
Daj im odpoczynek
u Ciebie. Nas
zaś [δε] tu
mieszkających
¹⁵ zachowaj
w wierze [πιστις] Twojej

1: *Łono Abrahama, Izaaka i Jakuba* (G. Lefebvre. *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes de l'Égypte*. Le Caire, 1907, s. 117, nr 623) oraz CA VIII 41, 4-5 (SC, 336, s. 256-258), bizantyjska Anafora Jakuba Apostoła (PE, s. 260 = WM, s. 148) i aleksandryjska Anafora Bazylego Wielkiego (Ren, 1, s. 71 = WM, s. 242).

2: Ps 22, 2.

5: Iz 35, 10; 51, 11.

9-10: Fragment w języku greckim.

- ¹ i prowadź nas
do Twego królestwa,
i dać [χαριζομαι] nam
pokój [ειρηνη] Twój
- ⁵ w każdym czasie
zechciej, przez Jezusa
Chrystusa [χριστος] i Ducha [πνευμα]
Świętego.
Ojciec w Synu, Syn w [πατηρ εν υιω υιος εν]
- ¹⁰ Ojcu, ze Świętym [πατρι συν αγιω]
Duchem, w świętym i [πνευματι εν τη αγια και]
jednym katolickim [μονη καθολικη]
i apostołskim [και αποστολικη]
Twoim Kościele [σου εκκλησια].
- ¹⁵ *Modlitwa Ojcie* [πατερ]
nasz [ημων].
Panie, Boże

⁹⁻¹⁴: Fragment w języku greckim. Por. zakończenie Anafory Tradycji Apostolskiej: *per puerum tuum Jesum Christum, per quem tibi gloria et honor patri et filio cum sancto spiritu in sancta ecclesia tua* (SĈ, 11bis, s. 52 = WM, s. 59-60).

¹⁴: Koniec anafory.

¹⁷: *Mdr* 9, 1.

VIII^r

- ¹ ojców naszych i
Panie miłosierdzia,
życie wszystkich, nadziejo [ελπις]
wszystkich, którzy żadnej
⁵ nadziei [ελπις] nie mają, wspomóżenie [βοηθεια]
tych, którzy żadnego
wspomożenia [βοηθεια] nie mają. Ty, który
modlitwy okazałeś
bez nas
¹⁰ godne, z sumieniem
uświęconym
i miłością [αγαπη], która
synom przystoi [πρεπει],
ośmielamy się [τολμαν] Ciebie
¹⁵ przyzywać [επικαλεω]
wołając

3-7: Por. bizantyjską Anaforę Bazylego Wielkiego (PE, s. 240 = WM, s. 138).

4: Por. *Ef* 2, 12; *1 Tes* 4, 13.

4-15: Por. drugą modlitwę na łamanie chleba w aleksandryjskiej Liturgii Bazylego Wielkiego według *Codex Paris gr 325* (Ren, 1, s. 73) oraz saidzką w *Euchologionie Białego Klasztoru* (PO, 28, s. 388) i trzecią modlitwę na łamanie chleba w Liturgii Grzegorza Teologa według *Codex Paris gr 325* (Ren, 1, s. 108).

- ¹ jednymi ustami
i mówić ze świętymi
Twymi wszystkimi
Ojcze nasz [πατερ ημων].
- ⁵ *Gdy odmawiana jest
ta modlitwa
mów również tak,
ty, kapłanie:*
Przeto, Panie Boże,
- ¹⁰ nikogo nie pozwól
z nas kusić [πειραζω]
ponad siłę naszą,
lecz [αλλα] w pokusie [πειρασμος]
daj nam, abyśmy znieśli (ją)
- ¹⁵ i wyszli z
niej. Wybaw nas

⁹⁻¹⁶: Por. embolizm z aleksandryjskiej Liturgii Bazylego Wielkiego (Ren, 1, s. 74) i z Liturgii Sewera z Antiochii (Ren, 2, s. 327-328). Identyczną formułę embolizmu znajdujemy w rękopisie opublikowanym przez G. P. Sohby (*Mélanges Maspéro*. Le Caire, 1935, II, s. 245-250). Por. także embolizmy Liturgii Marka Ewangelisty (Br, s. 136. 182) i bizantyjskiej Liturgii Jakuba Apostoła (Br, s. 60).

¹⁰⁻¹⁵: Por. *I Kor* 10, 13.

¹⁶: W tym miejscu rękopis się urywa.